Владислав Хоменко
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна

СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ (1917 – 1921 РР.)

Vladyslav Khomenko
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Ukraine

MODERN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY OF PEASANT UPRISING MOVEMENT IN UKRAINE (1917 – 1921)

The scientific achievements of the representatives of the Kyiv School of Historians-Agrarians on the issues of the peasant uprising movement during the period of the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921 are analyzed. A wide range of studies is devoted to the identification of causes, peculiarities of the development of the peasant uprising movement in conditions of coming to power of various political forces. It was found out that in scientific investigations the researchers identified both social and national factors that served its formation; the quantitative composition of the movement, territorial features, forms and methods of its implementation are determined. The object of scientific interest was rethinking through the prism of new methodological and conceptual approaches to the life of the peasantry as an active participant in the rebel movement. According to modern researchers, it was a social movement, an active subject of the revolutionary events of 1917 – 1921.
Keywords: historiographic analysis, peasant uprising movement, Ukrainian revolution, socio-political processes, ideology.

Постановка проблеми. Представники Київської школи протягом 90-х рр. XX ст. – поч. XXI ст. зуміли значно розширити тематику досліджень Української революції 1917 – 1921 рр., зокрема предметом наукового обговорення стала проблематика селянського повстанського руху в Україні, неупереджений аналіз його перебігу, а також методологічна переорієнтація та історіографічна переоцінка наукових праць минулих періодів. Дослідники руху підійшли до його оцінки з позицій висвітлення причин, особливостей розвитку повстанського селянського руху за умов приходу до влади різних політичних сил, виокремлення як соціальних, так і національних чинників, які слугували його формуванню, а також з наукових позицій було охарактеризовано поняття «отаманщини», відтворено кількісний склад руху, територіальні особливості, форми і методи його втілення тощо.

Стан дослідження. Історіографія питання пов'язана з іменами представників Київської школи істориків-аграрників, наукові розвідки яких характеризуються об'єктивністю, незаідеологізованістю, незаангажованістю і неупередженістю у висвітленні історичних процесів, що дало можливість розширити діапазон суджень і висновків щодо аналізу селянського повстанського руху 1917-1921 рр. Інтерес становлять наукові розвідки В. Щербатюка[1], П. Захарченка, Н. Земзюліної, О. Нестерова[2],

[1] Щербатюк, В. (2012). *Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія.* К.: Наукова думка, 2012. 528; Щербатюк, В.М. (2009). Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 рр.: висвітлення у документах та матеріалах збірників радянської доби. *Гілея.* Історичні науки. Випуск 24. 139-153.

[2] Захарченко, П.П., Земзюліна, Н.І., Нестеров, О.В. (2000). *У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році).* Київ: НІЧЛАВА, 176.

П. Ісакова[1], А. Демартино[2] та ін.

Мета статті полягає в історіографічному аналізі сучасної вітчизняної наукової історичної літератури щодо висвітлення проблематики селянського повстанського руху періоду Української революції 1917 – 1921 рр.

Виклад основного матеріалу. У контексті дослідження даного явища науковий інтерес викликає монографія В. Щербатюка «Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 рр.: українська історіографія», яка акумулювала попередній науковий доробок автора. Дослідник об'єктивно та всебічно дослідив процес нагромадження знань про український селянський повстанський рух 1917 – 1921 рр. в різні історіографічні періоди, починаючи з 1918 р. і до сьогодення. Насамперед, розглядаються особливості аналізу селянського повстанського руху в науково-пропагандистській літературі 1918 – середини 1920-х років. Автор виокремлює процес формування певних напрямів у дослідженні та висвітленні селянського повстанського руху та публікації джерельних свідчень про селянський повстанський рух. Акцент робиться на тому, що в працях присутній авторський суб'єктивізм, поєднаний з особистими спогадами, проте все ж таки досить часто він має елементи наукового характеру[3].

Значний дослідницький інтерес становить розділ, присвячений висвітленню селянського повстанського руху в наукових та науково-популярних працях другої половини 1920-х – початку 1990-х років, зокрема радянської історіографії селянського повстанського руху та оцінки селянського повстанського руху у працях істориків діаспори. Щодо радянського періоду, то автор переконливо стверджує, що цей період об'єднаний єдиною панівною в той час марксистсько-ленінською методологією, а певні зрушення в суспільно-політичній сфері не змінювали концептуальних підходів радянських істориків до висвітлення селянського повстанського руху[4]. Вивчаючи новітню вітчизняну історіографію, В. Щербатюк виокремлює три основні її напрямки: висвітлення махновського повстанського руху, дослідження селянського повстанського руху за Центральної Ради та Гетьманату, а також наукові студії дослідження селянського повстанського руху доби Директорії. Здійснивши глибокий науковий аналіз значної кількості досліджень з питань селянського повстанського руху 1917 – 1921 рр., автор робить висновок відносно не лише зростаючого наукового інтересу до даної теми, а й про позитивну динаміку процесу дослідження цієї наукової проблеми[5].

В. Щербатюк також досліджує стан вивчення сучасною вітчизняною історіографією партизанської боротьби селян у 1920 – 1921 рр. в контексті організації всеукраїнського збройного повстання. Дослідник звертає увагу науковців на те, що в сучасній вітчизняній історіографії залишаються не до кінця подоланими стереотипи в оцінках селянського повстансько-партизанського руху, його керівників[6].

Питання щодо висвітлення селянського повстанського руху в Україні 1917 – 1921 рр. у документах та матеріалах збірників радянської доби також стало об'єктом дослідження В. Щербатюка. Автор, проаналізувавши збірники з архівними документами, матеріалами періодики,

---

[1] Ісаков, П.М. (2000). Повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): географія поширення, динаміка кількісних змін, ідеологія. *Молода нація*, *1*, 62–74; Ісаков, П.М. (1997). Зведена таблиця селянських повстанських загонів, що діяли на Сумщині та Чернігівщині. *Сіверянський літопис*, *3*. 10–26; Ісаков, П.М. (1999). Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919–1921 роках. *Сіверянський літопис*. № 3. 47–76; Ісаков П.М. (1999). Селянський антикомуністичний повстанський рух на Лівобережній Україні в 1919 році: загальна характеристика. *Сіверянський літопис*. № 6. 157–163; Ісаков П.М. (2001). *Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.):* автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. К.: Ін-т історії України НАН України, 19.

[2] Демартино, А.П. (2005). Ідеологічна, організаційна та соціальна основа повстанського руху 20-х років XX ст. в Україні. *Вісник Академії праці і соціальних відносин профспілок України*, *4*, 136-143; Демартино, А.П. (2005). Розгортання селянського повстанського руху в середині 1920-х рр. *Вісник Черкаського національного університету. Історичні науки*, *66*, 164-167; Демартино, А.П. (2010). Повстанський рух на Середньому Подніпров'ї (20-ті роки XX століття). *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, *2*, 145-148.

[3] Щербатюк, В. (2012). *Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія.* Київ: Наукова думка, 335.

[4] Там само, 338.

[5] Там само, 326.

[6] Там само, 326.

споминами, науковими доповідями радянської доби, аргументовано доводить на основі конкретно-історичних фактів їх ідеологічну заангажованість та викривлення при висвітленні подій. Він також акцентує увагу на тому, що підбір документів до збірників здійснювався за принципом партійності, під впливом якого в документальних виданнях значна частина подій висвітлена однобоко. Проте, незважаючи на наявність у збірниках хибних тверджень, все ж з позицій сучасних базових принципів дослідження, використовуючи дослідницькі методи і засоби пізнання, сучасні фахівці можуть виокремити цінні для розуміння селянського повстанського руху факти[1].

Важливими для формування сучасних наукових концепцій щодо передумов, основ, форм організації протікання повстанського руху є дослідження його регіональних проявів. Так, об'єктом вивчення А. Демартино став повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України в 1918 – середині 1920-х рр., при дослідженні якого автор дав оцінку протікання даного процесу в контексті політичних, економічних та соціальних трансформацій, які відбувалися в українському суспільстві. Він системно проаналізував розгортання селянського повстанського руху, його ідеологічну, організаційну та соціальну основу, дав характеристику методам боротьби з селянським повстанським рухом зі сторони радянської влади[2].

Панораму селянсько-повстанського руху, що розгорнувся у 1919 р. в Україні, та його особливостей на Правобережжі досліджено в колективній монографії «У поході за волею» . На основі вивчення та аналізу документальних матеріалів автори переконливо спростовують поширену в радянській історіографії думку про бандитський характер селянських виступів, про їхню локальність і малочисельність, про високий відсоток куркульського елемента у цих формуваннях. Вони аргументовано стверджують, що селянський повстанський рух був широкомасштабною боротьбою, в якій активну участь брали всі прошарки українського селянства, які мріяли про можливість бути господарем на цій землі[3]. Разом з тим дослідники акцентують увагу, що не менш помилково було б ідеалізувати цей рух, не бачити його негативних проявів. Визначаючи характерні особливості руху, автори дають оцінку «отаманії», породженню якої сприяли: відсутність єдиного координаційного центру повстанської боротьби, нехтування необхідністю підтримування зв'язків з найближчими осередками повстанського руху, честолюбність керівників загонів, традиційна селянська містечковість тощо[4].

Особливості селянського повстанського антикомуністичного руху на Лівобережній Україні 1919 – 1921 рр. з'ясовував П. Ісаков, який дав загальну характеристику руху, проаналізував програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919 – 1921 рр., систематизував дані щодо географії поширення, динаміки кількісних змін, ідеології повстанців[5]. На основі аналізу значного масиву інформації дослідник стверджує, що причинами, які привели до появи руху, була політика «воєнного комунізму» з одного боку, а з іншого – найбільша відповідність повстанської форми опору організаційним можливостям селянського середовища. Історіографію регіональних досліджень селянського повстанського руху доповнює праця О. Андрощука «Селянський рух на Поділлі в 1917 – квітні 1918 рр.»[6].

---

[1] Щербатюк, В.М. (2009). Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 рр.: висвітлення у документах та матеріалах збірників радянської доби. *Гілея. Історичні науки, 24,* 151.

[2] Демартино, А.П. (2005). Ідеологічна, організаційна та соціальна основа повстанського руху 20-х років XX ст. в Україні. *Вісник Академії праці і соціальних відносин профспілок України, 4.* 136-143; Демартино, А.П. (2005). Розгортання селянського повстанського руху в середині 1920-х рр. *Вісник Черкаського національного університету. Історичні науки,* 66. 164-167; Демартино, А.П. (2010). Повстанський рух на Середньому Подніпров'ї (20-ті роки XX століття). *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, *2*, 145-148.

[3] Там само, 125.

[4] Там само, 92.

[5] Ісаков, П.М. (2000). Повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): географія поширення, динаміка кількісних змін, ідеологія. *Молода нація, 1*, 62–74; Ісаков, П.М. (1997). Зведена таблиця селянських повстанських загонів, що діяли на Сумщині та Чернігівщині. *Сіверянський літопис*, *3*, 10–26; Ісаков, П.М. (1999). Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919–1921 роках. *Сіверянський літопис, 3*, 47-76; Ісаков, П.М. (1999). Селянський антикомуністичний повстанський рух на Лівобережній Україні в 1919 році: загальна характеристика. *Сіверянський літопис, 6*, 157-163.

[6] Андрощук, О.В. (1999). Селянський рух на Поділлі в 1917 – квітні 1918 рр. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*, 8, 460-465.

Висвітлення махновського повстанського руху, його аналіз і переосмислення є об'єктом наукового дискурсу сучасних вітчизняних істориків, серед яких провідні позиції займають представники Київської школи, зокрема В. Верстюк, який був укладачем книги «Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и документы»[1], першої у пострадянській вітчизняній науці публікації в основному раніше недоступних матеріалів з історії селянського, зокрема махновського повстанського руху. Махновський рух розглядається як складова загальноселянського повстанського руху, автор досліджує тактику, яку застосовували махновці в ході повстанської війни, прослідковує взаємостосунки Н. Махна та його соратників з більшовиками, робить висновок відносно того, що Н. Махно та його соратники були послідовними виразниками селянських інтересів.

Наукову вартість має і дослідження В. Верстюка «Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921)», яке відрізняє залучення до наукового обігу значного масиву архівних матеріалів, підхід до проблематики з нових методологічних позицій, звернення до проблемних питань, які довгий час перебували в «ідеологічних лещатах»[2]. На думку дослідника історіографії селянського повстанського руху В. Щербатюка, В. Верстюку належить одна із перших вдалих спроб спростувати укорінений у радянській історіографії стереотип махновського руху як контрреволюційного, а образ Н. Махна як виключно негативний[3].

Привертають увагу також дослідження постаті Н. Махна В. Волковинським, який в «Українському історичному журналі» протягом 1989 – 1990 рр. опублікував серію наукових розвідок «Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста», а в 1994 р. акумулював весь доробок з даної проблематики в монографії «Нестор Махно: легенди і реальність»[4]. Аналізуючи основи махновського руху, його програмні засади, дослідник зауважує, що подіями, які спровокували Н. Махна до першої військової акції у липні 1918 р., було свавілля поміщиків у поєднанні з каральними акціями німецьких та австро-угорських військ[5]. Стосовно причин, які спонукали селян приєднуватися до махновців, то дослідник вбачає їх в тому, що селяни були занепокоєні комуністичними перетвореннями на селі, з одного боку, а з іншого – побоювалися реставрації поміщицького ладу. Відповідно, ці чинники змушували селян шукати місце між цими двома згубними для них альтернативами[6].

Сучасна вітчизняна історіографія розширює тематичні ніші історії української революції 1917 – 1921 рр., аналізуючи історичні знання, що стосуються не лише національно-патріотичних сил в контексті історії національної державності, а й інших учасників революційних подій. В контексті дослідження революційних перетворень 1917 – 1921 рр. в українському суспільстві варто виокремити дослідження Білого руху Півдня Росії (Новоросійська, Харківська, Малоросійська та Таврійська губернії) як соціокультурного та історичного явища в цілому, і його політики стосовно селян зокрема. Активізація селянознавчих студій з виокремленої проблематики пов'язана з Черкаським регіоном і активною науковою діяльністю представників Науково-дослідного інституту селянства в рамках загально тематичного напрямку досліджень «Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної самоорганізації українського селянства».

Зокрема, аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр. стала об'єктом наукового пошуку С. Корновенка[7]. Досліджуючи історіографічний процес висвітлення аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях

[1] Верстюк, В.Ф. (сост.) (1991). *Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и документы*. Киев: Дзвін.
[2] Верстюк, В.Ф. (1992). *Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921).* Киев: Наукова думка, 368.
[3] Щербатюк, В. (2012). *Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія.* Киев: Наукова думка, 2012. 239.
[4] Волковинський, В.М. (1994). *Нестор Махно: легенди і реальність*. Киев: Перліт продакшн ЛТД, 252.
[5] Там само, 44.
[6] Волковинський, В. М. (1996). Нестор Махно в історії національно-визвольних і соціальних змагань в Україні*: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 75.
[7] Корновенко, С.В. (2008). *Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919-1920 рр.): історіографічний процес 1919-2000-х рр.* Черкаси: Ант, 238.

у 1919 – 1920 рр., автор користується проблемно-історіографічним методом з метою характеристики тенденцій розвитку та закономірностей нагромадження історичних знань, аналізу «атмосфери і клімату», за яких відбувалися ці процеси, стану наукового вивчення конкретної історичної проблеми[1]. Дослідник систематизовано проаналізував дану тему у контексті вивчення радянською історіографією історії революції та громадянської війни, структурував пострадянський історіографічний процес, а саме сучасний стан та перспективи вивчення новітньою українською історіографією (1991 – 2000-ні рр.) аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях у 1919 – 1920 рр., дав неупереджену оцінку процесу накопичення історичних знань за кордоном в 1920-х – 2000-х рр. в цілому і білоемігрантській історіографії зокрема.

В іншій монографії С. Корновенка «Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.)», яка виконана в рамках наукових досліджень відділу історії Української революції 1917 – 1921 рр. Інституту історії України НАН України («Українська революція: феномен національної мобілізації та державотворення») та Науково-дослідного інституту селянства («Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної самоорганізації українського селянства») мова йде про аграрне питання в програмних засадах Білого руху в 1919 р.[2]. Автор акцентує увагу на тому, що вивчення Білого руху дозволить, по-перше, суттєво доповнити історичні знання із історії цього самодостатнього історичного та соціокультурного явища, багато в чому унікального та самобутнього[3]. По-друге, дослідження аграрної політики урядів А. Денікіна, П. Врангеля дозволить виявити не лише масову та індивідуальну поведінку людей за умов суспільно-політичних, духовно-культурних потрясінь 1917 – 1920 рр., а і простежити трансформацію індивідуальної та колективної свідомості, морально-етичних норм і цінностей[4]. По-третє, аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля, незважаючи на всю неоднозначність її оцінок – історичний досвід конструктивної спроби, наскільки це було можливим за екстремальних умов революції та громадянської війни 1919 – 1920 рр., вирішення невідкладних господарсько-економічних питань[5].

Висновки. На підставі опрацьованого наукового доробку істориків-аграрників Київської школи можемо зробити висновки відносно того, що історіографія селянського повстанського руху доби Української революції 1917 – 1921 рр. представлена в сучасному історіографічному просторі української вітчизняної науки досить багатоаспектно і різнобічно. Об'єктом наукового інтересу було переосмислення через призму нових методологічних і концептуальних підходів життєдіяльності селянства як активного учасника повстанського руху. На думку сучасних дослідників це був соціальний рух, активний суб'єкт революційних подій 1917 – 1921 рр.

Перспективи подальшого дослідження. Зважаючи на важливість вивчення проблематики селянського повстанського руху в Україні, запропонована у статті проблема потребує подальшої розробки через залучення більшої кількості наукової історичної літератури, що дасть можливість розширити діапазон суджень і висновків щодо аналізу селянського повстанського руху 1917 – 1921 рр.

References:

1. Androshchuk, O.V. (1999). Selianskyi rukh na Podilli v 1917 – kvitni 1918 rr. [Peasant movement in Podillya in 1917 – April 1918]. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty* [History of Ukraine: Little-known names, events, facts], *8,* 460-465. [in Ukrainian].
2. Verstiuk, V.F. (1992). *Makhnovshchyna: selianskyi povstanskyi rukh na Ukraini (1918–1921)* [Makhnovshchina: peasant rebel movement in Ukraine (1918–1921)]. Kyiv: Naukova dumka, 368. [in Ukrainian].
3. Volkovynskyi, V.M. (1994). *Nestor Makhno: lehendy i realnist* [Nestor Makhno: Legends and Reality]. Kyiv: Perlit prodakshn LTD. [in Ukrainian].
4. Volkovynskyi, V. M. (1996). Nestor Makhno v istorii natsionalno-vyzvolnykh i sotsialnykh zmahan v Ukraini [Nestor Makhno in the history of national liberation and social competitions in Ukraine]: *avtoreferat dysertatsiyi*

[1] Там само, 6.
[2] Корновенко, С.В. (2009). *Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.).* Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А. 438.
[3] Там само, 7.
[4] Там само, 8.
[5] Там само, 368.

na zdobuttya naukovoho stupenya doktora istorychnykh nauk [the dissertation author's abstract for the degree of Doctor of Historical Sciences]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

5. Demartyno, A.P. (2005). Ideolohichna, orhanizatsiina ta sotsialna osnova povstanskoho rukhu 20-kh rokiv XX st. v Ukraini [The ideological, organizational and social basis of the insurrectional movement of the 20s of the XX century in Ukraine.]. *Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn profspilok Ukrainy* [Herald of the Academy of Labor and Social Relations of Trade Unions of Ukraine], *4*, 136-143. [in Ukrainian].
6. Demartyno, A.P. (2005). Rozghortannia selianskoho povstanskoho rukhu v seredyni 1920-kh rr. [The expansion of the peasant rebel movement in the mid-1920's]. *Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho universytetu. Istorychni nauky* [Bulletin of the Cherkasy National University of Nuclear Science. Historical sciences], *66*, 164-167. [in Ukrainian].
7. Demartyno, A.P. (2010). Povstanskyi rukh na Serednomu Podniprovi (20-ti roky XX stolittia) [Revolt movement in the Middle Dnieper (20th years of XX century)]. *Visnyk Derzhavnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv* [Bulletin of the State Academy of Leaders of Culture and Arts], *2*, 145-148. [in Ukrainian].
8. Zakharchenko, P.P., Zemziulina, N.I., Nesterov, O.V. (2000). U pokhodi za voleiu (seliansko-povstanskyi rukh na Pravoberezhnii Ukraini u 1919 rotsi) [In the campaign for the will (peasant-rebel movement on Right-Bank Ukraine in 1919)]. Kyiv: NIChLAVA. [in Ukrainian].
9. Isakov, P.M. (2000). Povstanskyi antykomunistychnyi rukh na Livoberezhnii Ukraini (berezen 1919 – lystopad 1921 rr.): heohrafiia poshyrennia, dynamika kilkisnykh zmin, ideolohiia [The rebel anti-communist movement in the Left-Bank Ukraine (March 1919 – November 1921): geography of distribution, the dynamics of quantitative changes, ideology]. *Moloda natsiia* [Young nation], *1*, 62–74. [in Ukrainian].
10. Isakov, P.M. (1997). Zvedena tablytsia selianskykh povstanskykh zahoniv, shcho diialy na Sumshchyni ta Chernihivshchyni [Summary table of peasant insurgent detachments operating in Sumy and Chernihiv]. *Siverianskyi litopys* [Siversian Chronicle], *3*, 10–26. [in Ukrainian].
11. Isakov, P.M. (1999). Prohramni dokumenty selianskykh povstanskykh zahoniv, shcho diialy na Livoberezhnii Ukraini v 1919–1921 rokakh [Program documents of peasant insurgent detachments operating on the Left Bank of Ukraine in 1919–1921]. *Siverianskyi litopys* [Siversian Chronicle], *3*, 47–76. [in Ukrainian].
12. Isakov, P.M. (1999). Selianskyi antykomunistychnyi povstanskyi rukh na Livoberezhnii Ukraini v 1919 rotsi: zahalna kharakterystyka [Peasant anticommunist rebel movement on the Left-Bank Ukraine in 1919: general characteristics]. *Siverianskyi litopys* [Siversian Chronicle], *6*, 157–163. [in Ukrainian].
13. Isakov, P.M. (2001). Selianskyi povstanskyi antykomunistychnyi rukh na Livoberezhnii Ukraini (berezen 1919 – lystopad 1921 rr.) [Peasant rebel anti-communist movement in the Left-Bank Ukraine (March 1919 – November 1921)]: *avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovoho stupenya kandidata istorychnykh nauk* [the dissertation author's abstract for the degree of PhD of Historical Sciences]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 19. [in Ukrainian].
14. Kornovenko, S.V. (2008). *Ahrarna polityka bilohvardiiskykh uriadiv A. Denikina, P. Vranhelia na pidkontrolnykh yim ukrainskykh terytoriiakh (1919-1920 rr.): istoriohrafichnyi protses 1919-2000-kh rr.* [Agrarian Policy of the White Guard Governments A. Denikin, P. Wrangel on the Ukrainian Territories Under Their Control (1919–1920): Historiographical Process of 1919-2000]. Cherkasy: Ant, 238. [in Ukrainian].
15. Kornovenko, S.V. (2009). *Bilyi rukh Pivdnia Rosii: ahrarna polityka uriadiv A. Denikina, P. Vranhelia (1919–1920 rr.)* [The White Movement of the South of Russia: Agrarian Policy of Governments by A. Denikin, P. Wrangel (1919-1920 biennium)]. Cherkasy: Vyd. Chabanenko Yu.A. 438. [in Ukrainian].
16. Verstiuk, V.F. (compiler) (1991). *Nestor Yvanovych Makhno: Vospomynanyia, materyaly y dokumenty* [Nestor Ivanovich Makhno: Memoirs, materials and documents]. Kyiv: Dzvin. [in Russian].
17. Shcherbatiuk ,V. (2012). *Selianskyi povstanskyi rukh v Ukraini 1917–1921 rokiv: ukrainska istoriohrafiia* [Peasant rebel movement in Ukraine 1917-1921: Ukrainian historiography]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
18. Shcherbatiuk, V.M. (2009). Selianskyi povstanskyi rukh v Ukraini 1917–1921 rr.: vysvitlennia u dokumentakh ta materialakh zbirnykiv radianskoi doby [Peasant revolt movement in Ukraine 1917-1921: coverage of documents and materials of collections of the Soviet era]. *Hileia. Istorychni nauky* [Gilea Historical sciences], *24*, 139-153. [in Ukrainian].